

Підготовка і початок збройного виступу на Запорозжжі. Перші перемоги

Нове загострення внутрішньополітичної ситуації на українських теренах Речі Посполитої в історіографії традиційно пов'язується з масштабним козацьким повстанням 1637 р. та наступною за цим ухвалою у квітні 1638 р. «Ординації Війська Запорозького», яка фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та перетворення козаків на одну із складових частин польського війська, з чітко визначеними межами осілості та максимально урізаними вольностями. Поява «Ординації» продемонструвала цілковите ігнорування польською верховною владою тогочасних суспільно-політичних реалій і водночас прислужилася до активізації виступів протесту на півдні і сході України. Так, у 1643 р. козаки Чигиринського полку добилися зміщення полковника Яна Закржевського, котрого замінив Станіслав Кричевський. Козацькі заворушення, під час яких недвозначно звучала погроза знову взятися за зброю, відбувалися також і в 1645 та 1646 рр.: «Ляхи нас загнали у міх, але не зав'язали». За визнанням анонімного автора, очевидця подій, козаки явно «шукали способу до повстання».

Визрівання вибухонебезпечної ситуації своєчасно відчув чигиринський сотник Б. Хмельницький, котрий з літа 1646 р. почав згуртовувати навколо себе старшин і досвідчених козаків. Після завершення навчання, починаючи з 1617 р., майбутній гетьман пройшов добрий козацький вишкіл, розпочавши військову службу у складі Чигиринської сотні Чигиринського полку. І відтоді назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Перше важке випробування випало йому восени 1620 р., коли разом із батьком у складі польського війська він взяв участь у молдавській виправі. У жорстокій битві із турками й татарами 18—21 вересня під Цецорою поляки зазнали нищівної поразки; у ній поклав життя Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив до ту-

рецького полону. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, достеменно невідомо. Повернувшись до рідної оселі, Б. Хмельницький поновлюється на службі реєстрового козака Чигиринського полку.

Джерела свідчать, що його холеричний темперамент та суперечливість вдачі часто проявлялися у рисах характеру, вчинках, діях. Різкість у судженнях, бурхливі спалахи емоцій, запальність поєднувалися з м'якістю, привітністю; дотепність — із мовчазністю; простота і щирість — із лукавством і метивістю; доброта і поступливість — із жорстокістю і впертістю. Не виключено, що від природи він був талановитим актором і залежно від обставин розігрував ту чи іншу роль. Сучасники звертали увагу на його тонкий розум, ерудицію, сталеву волю, вміння передбачати розвиток подій. У ньому дивовижно поєднувалися відчайдушна сміливість і холонокровна обачність, принциповість і готовність до компромісу, поступливості. Ніхто ані з соратників і друзів, ані з суперників і ворогів ніколи не зміг прорахувати його дій, «прочитати» думки, а відтак передбачити поведінку.

У 20—30-х рр. XVII ст. сформувалися політичні уподобання Б. Хмельницького. Це відбувалося під впливом різних чинників, включаючи власний життєвий досвід та політичну культуру рідного йому козацького стану, що переживав бурхливий процес свого становлення. Майбутній гетьман належав до того кола козаків і старшин, котрі, не зупиняючись перед використанням зброї, наполегливо домагалися від польського короля й уряду визнання прав і свобод православної церкви, Війська Запорозького та руського народу. Так, джерела фіксують його участь у повстанні 1630 р. Не залишився Хмельницький й осторонь потужного повстання 1637—1638 рр. Якщо уважно придивитися до діяльності штабу П. Бута (Павлюка) з його організації, модна спостерігти її дивовижну подібність із заходами Б. Хмельницького взимку 1648 р. Йдеться про спроби залучити на свою сторону реєстровиків, надіслання «закличних» універсалів підніматися на боротьбу до населення «волості», намагання заручитися допомогою татар і донських козаків тощо.

На початку січня 1638 р., уже як писар Війська Запорозького, Хмельницький підписав під Боровицею акт капітуляції повсталих козаків. Однак влітку того ж року він знову був серед старшин, які очолювали повстання. Після його розгрому брав кілька разів участь у козацьких посольствах до короля, безуспішно домагаючись пом'якшення умов «Ординації» 1638 р. Не виключено, що у 1644 р. у Варшаві Хмельницький вів переговори з французьким послом де Брежі про можливість найму козаків на службу до французької армії.

Стан збереження джерел не дозволяє повністю реконструювати політичні погляди майбутнього гетьмана на час, що передував повстанню 1648 р. Враховуючи заповзятість, з якою Б. Хмельницький обстоював інтереси Війська Запорозького, маємо підстави припустити, що його світоглядні засади визначалися такими типовими для патріотично налаштованих шляхти, старшини і козаків ідеями, як усвідомлення власної етнічної самоідентифікації як русина (українця) — представника «старожитнього руського народу», котрий споконвіків (з часів княжої Русі) проживає на своїй території, священними символами якої слугують Київ і Дніпро; сприйняття православної віри як невід'ємної ознаки приналежності до «руського народу», оберега збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій своєї «руськості» та єдності; розуміння під «руським народом» населення «територій, історично пов'язаних із Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною»; сприйняття Люблінської унії як такої, що передбачала добровільне і рівноправне об'єднання Русі з Польською Короною і Литвою «в одне тіло» — Річ Посполиту, а короля — як володаря, зобов'язаного, відповідно з укладеним договором, оберігати права і вольності «руського народу», не допускати їх зневаги й порушення; усвідомлення козацтва себе лицарством — «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником прав і свобод «нашої руської нації»; зародження сприйняття Військом Запорозьким служби королю як певного контракту з обоїпільними зобов'язаннями

і присягою монарха щодо їх виконання; інакше це звільняло б козацьке товариство від обов'язку служити йому і надавало законне право захищати свої та «руського народу» права і свободи; й нарешті «козацький автономізм», що передбачав визнання з боку Варшави певного автономного статусу козацького регіону, де існували створені Військом Запорозьким власні владні структури.

Вони й визначали сутність політичних переконань Б. Хмельницького, котрий з кінця 1630-х рр. обіймав посаду чигиринського сотника. Він, як і його соратники по боротьбі за права і свободи руського народу й Війська Запорозького, намагався домогтися припинення національно-релігійних переслідувань українців, зневажання православ'я й православної церкви, скасування «Ординації» 1638 р. й урівняння у правах козацтва зі шляхтою. Проте всі вони (можливо, за незначним винятком) на 1648 р., по-перше, продовжували розглядати Річ Посполиту своєю політичною батьківщиною й не мислили про вихід Русі з її складу; по-друге, у їхній свідомості складався образ короля Владислава IV як захисника прав і свобод руського народу та Війська Запорозького, котрому заважають правити справедливо свавільні пани й урядники, які постійно ігнорують його волю. Міф про праведного володаря живився таємними переговорами (у котрих брав участь і Богдан) з ним у 1646—1647 рр. частини старшини, яка взамін на свою участь у морській виправі проти Порти домоглася згоди короля на скасування «Ординації» й збільшення козацького реєстру до 12 тис.

Щоправда, особисто Б. Хмельницький і його однодумці не покладалися лише на обіцянки Владислава IV, а з початку 1647 р. розпочали підготовку масштабної протестної акції, до чого їх спонукало посилення утисків і переслідувань з боку урядників, полковників, шляхти та орендарів. За власним пізнішим зізнанням, вони взялися за зброю «не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди...».

Науковці чомусь і нині продовжують недооцінювати роль організаційної діяльності чигиринського сотника та